

Белан, Г.В. Проблема вчителя як культурно-етнологічної особистості другої половини ХІХ століття [Текст] / Ганна Валеріївна Белан // Педагогічні науки: [зб. наук. праць / ред. кол. Барбіна Є.С., Федяєва В.Л. та ін.]. – Вип. 50.- Херсон : Видавництво ХДУ, 2008. –С.30-35.

УДК 37.018.2

Г.В.Белан

ПРОБЛЕМА ВЧИТЕЛЯ ЯК КУЛЬТУРНО-ЕТНОЛОГІЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено і систематизовано погляди видатних діячів освіти і культури другої половини ХІХ століття на основні проблеми вчительської професії означеного періоду, зокрема, на соціальний статус педагогічного працівника, його матеріальне забезпечення, вимоги до професійних та моральних якостей тощо.

Some aspects of the pedagogical profession's functioning, its main problems in Ukraine of the second half of the XIX century are defined in the article.

Науково-об'єктивне вивчення вітчизняного науково-педагогічного досвіду, глибоке розуміння загальних ідей видатних учених минулого з метою їх творчого застосування є не лише характерною ознакою сьогоденного розвитку педагогічної науки, що забезпечує дотримання принципів єдності, системності та наступності, а й обов'язковою умовою удосконалення і підвищення рівня якості системи освіти України.

Звернення уваги сучасних дослідників Л.Березівської, С.Дмитренко, Н.Побірченко та інших до періоду другої половини ХІХ століття, як одного з найвагоміших в історії розвитку української педагогічної думки, зумовлене, на нашу думку, обсягом того значного внеску, який був зроблений видатними діячами цього періоду у розвиток вітчизняного культурно-освітнього руху, незважаючи на умови тотального приниження національної гідності, самосвідомості та етнопочуттів українського народу.

Вивчення наукових праць вищезазначених авторів свідчить, що у досліджуваній період у загальному контексті вимог реформування системи освіти в Україні гостро актуальною була проблема визначення структурних засад професіограми вчителя та його соціального статусу.

Тому метою нашого дослідження є висвітлити та систематизувати погляди видатних культурно-освітніх діячів періоду другої половини ХІХ ст. на основні проблеми вчительського корпусу, зокрема: питання професійної підготовки педагогічних працівників, їх соціальне і матеріальне становище, професійні та моральні якості тощо.

Розробкою цього питання займалися провідні вітчизняні педагоги другої половини ХІХ ст. О. Духнович, К. Ушинський, П. Юркевич, І. Франко, М.Пирогов, О.Кониський, Б. Грінченко, Леся Українка та інші. Вони усвідомлювали виключно важливу роль учителя у формуванні духовного світу підростаючого покоління, підкреслюючи, що саме від особистості педагога у значній мірі залежать результати його освітньо-виховної діяльності.

Проблема вчителя, його підготовки і статусу є ледве не вічною в історії педагогіки. Як пріоритетну розглядали її представники класичної педагогіки – Я.А. Коменський, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, А. Дістервег. Особливо опікувався нею всесвітньо відомий подвижник на ниві просвіти народних мас Й.Песталоцці, наголошуючи на необхідності належної наукової підготовки вчителя, поліпшення матеріальних умов його життя. Педагог зазначав, що із людини малоосвіченої без фахової професійної підготовки, змушеної через матеріальні нестатки поєднувати обов'язки шкільного педагога з іншими ремеслом, наприклад, з церковною посадою, навряд чи сформується такий народний вчитель, який повинен стати мудрим наставником свого народу. [7,с. 134].

Ці думки визначних педагогів, безумовно, набули гострої актуальності в Україні другої половини ХІХ століття, і отримали свій подальший розвиток у працях вітчизняних педагогів того часу.

Так, О. Духнович підкреслював, що від особистості педагога у загальному значенні великою мірою залежить як успіх навчально-виховної роботи школи, так і всієї системи освіти і культурного розвитку суспільства, а тому ставить до нього ряд вимог: вчитель повинен мати справжнє покликання до педагогічної професії, глибоко знати предмет і методику його викладання, бути взірцем людяності, моральної чистоти і справедливості, прикладом працелюбності [6,с. 43].

У творчій спадщині М.Пирогова зустрічаємо співзвучні думки про важливість постаті вчителя не тільки у навчанні і вихованні дітей, а й у побудові майбутнього цілої держави. Виходячи з цього, учений фокусував свою увагу передусім на проблемах професійної підготовки педагогів нового покоління, наголошував на доцільності відкриття педагогічних інститутів, семінарій, курсів тощо [6,с. 55].

В той же час К.Ушинський, також звертаючись до проблеми професійної підготовки вчителя, зазначав, що викладач навчального закладу, окрім досконалого знання навчального предмету, повинен усвідомлювати його виховний потенціал, тобто бути вихователем своїх учнів. Визнання високої соціальної ролі та суспільного значення дало К.Ушинському підставу для висновку, що «... скромна зовні, є однією з найвизначніших справ історії, що на цій справі ґрунтуються царства і нею живуть цілі покоління» [6, с.86].

Підтримував цю думку і П.Юркевич, який називав виховання «найвищою і святою справою», у якій не може бути випадкових людей. А тому він ставив високі вимоги до особистісних і професійних якостей вчителя.

О. Кониський усвідомлював як багато у шкільництві залежить від особи вчителя. У своїй статті «Освіта на західно-південній Україні» педагог-просвітник підкреслював: «Авже ж який учитель, така й школа!» [2, с. 261]. Щиро вболіваючи за підвищення рівня народної освіти в Україні, О.Кониський намагався привернути увагу громадськості до незадовільних умов життя і діяльності народного вчителя.

Аналізуючи становище педагогічного працівника у другій половині XIX століття, просвітники звертають увагу на дві основні причини неprestижності цієї професії серед освіченої молоді: мізерну заробітну платню і жорсткий контроль діяльності вчителя з боку чисельного керівництва. О. Кониський зазначав: «Певна річ, що існує вельми багато причини, чому люде з доброю освітою не ідуть на посади народних учителів. Перш усього у народного вчителя безліч «начальства»: волосний писар, волостний старшина, піп, урядник, становий, декан, ісправник, повітовий маршалок, шкільний інспектор, директор, шкільна рада, мировий посередник, земська управа, архієрей, губернатор, куратор округи... Хіба мало! Друга причина (окрім маси інших) - брак грошової платні...» [2, с. 261].

Провідних громадських діячів означеного періоду глибоко обурювала безправність народного вчителя, його матеріальна незабезпеченість, постійне переміщення з одного місця роботи на інше.

Неможливість прогнати сім'ю нерідко змушувала вчителя поєднувати роботу в школі з пошуками додаткових джерел заробітку, що, зрозуміло, негативно позначалось на його педагогічній діяльності. Розповсюдженими на той час були випадки, коли посаду народного вчителя обіймала людина, яка не тільки позбавлена елементарної професійної підготовки і практичного педагогічного досвіду, але й була абсолютно не придатна до цієї роботи. Підкреслюючи парадоксальність цього явища, О.Кониський наводить такі приклади з реального життя: «От ще недавно в школі в селі Дяківцях Литинського повіту (на Поділлі) учитель був простий пастух, що літом пас громадський товар, а зимою учив громадські діти, і за все те брав 30 карбованців на рік. В Ямпольському повіті в селі Вила-Тамашпольська учителював в школі вивезений з Африки мурін, і тепер по церковних школах Поділля учителюють найбільш дяки та такі «вчителі», що й самі набирались «освіти» по тих самих церковних школах» [2, с. 261].

Громадськість була стурбована невіглаством, «низьким просвітним цензусом» шкільних педагогів, надзвичайно низьким рівнем їх професійної

підготовки. Він вважав неприпустимим становище, за якого лише 13% від усіх вчителів народних шкіл закінчили учительську семінарію.

Констатуючи факт непопулярності вчительської професії, представники передової української інтелігенції вимагали не тільки переглянути всю систему фахової підготовки шкільних педагогів, а й, передусім, підняти соціальний статус народного вчителя.

Послідовними борцями за якісну підготовку вчителя україномовної школи були майже всі діячі українського культурно-освітнього руху другої половини ХІХ століття: К.Ушинський, Б.Грінченко, І.Франко, С.Русова, Леся Українка, а поміж них також і члени всеукраїнської просвітницької організації «Громада»: О.Кониський, В.Антонович, О. Барвінський, М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Куліш, К. Михальчук та інші.

В основі вимог громадівців лежали не тільки результати наукового пошуку, але й їх власний учительський досвід, педагогічні здобутки недільних шкіл Полтави, які в 60-ті роки ХІХ ст. зарекомендували себе як школи нового типу. Адже саме в цих навчальних закладах не тільки розроблялись і впроваджувались інноваційні навчально-виховні технології, але й виховувалась ціла генерація вчителів нового покоління, відданих ідеї служіння рідному народові через поширення просвіти серед нижчих верств населення.

Сучасні дослідники громадівського руху другої половини ХІХ ст. свідчать, що молоді вчителі недільних шкіл руйнували загальноприйняті канони тогочасної офіційної педагогіки, створюючи «особливу атмосферу взаємоповаги у відносинах «учитель – учень» [7, с. 85]. Є. Мосаківський писав: «Викладачі недільних шкіл намагалися поводитись з учнями якнайлагідніше, і тому звертались до них, як правило, на «ви», а не на «ти» [5,с. 190].

Категорично заперечуючи як фізичне покарання, так і інші форми примусу, морального тиску на учнів, учителі-громадівці намагалися створювати позитивний емоційний фон на уроках, встановлювати довірливі,

дружні стосунки з учнями, що сприяло формуванню у них бажання постійно поповнювати свої знання. Н. Побірченко свідчить, що у навчальних закладах цього типу педагоги прагнули «...уникати догматизму в роботі, були переконані, що ніщо так згубно не впливає на душу людини, а надто молоді, як страх, а тим паче, страх фізичного покарання» [7, с. 84].

На уроках вчителі-громадівці прагнули залучити дітей до надбань національної культури, розкрити перед ними багатство української літератури, познайомити з героїчними минулим рідного народу з метою виховати національну свідому особистість з чіткими громадянськими ідеалами. Чіткими були і вимоги громадівців до особистісних якостей вчителя народних шкіл.

Образ учителя нової формації у громадівців, насамперед, пов'язувався з постаттю педагога, який з повагою ставиться до учнів, є високоосвіченою людиною з належним рівнем професійної підготовки, а також справжнім патріотом своєї батьківщини, відданим ідеї служіння рідному народові.

З погляду на ці позиції громадівці неодноразово наголошували у своїх працях, що першочерговим завданням української школи є формування національної свідомості учня, виховання у нього національної гідності, патріотизму, поваги до інших народів, гуманізму. Успішне виконання цього завдання залежить значною мірою від особистості вчителя, від його власних переконань і прагнень.

«... Люде істинно освічені, люде правдиво і щиро люблячі свій край, люде закохані в національні ідеї, люде з серцем, з бажанем добра своєму краю...» [1, с. 93].

Саме таким учителем і наставником був для молодих громадівців Полтави Д. Пильчиков, про якого з великою повагою згадував О.Кониський, який підтримував із ним добрі стосунки досить тривалий період: «Людина жива, чутка до всего доброго, вільного, прекрасного; людина жвава, перейнятлива, з душею поетичною, з глибоким переконанням українським, з широким поглядами політичними і з здоровою ерудицією історичною –

він зараз же причарував мене до себе» [1, с. 93]. О. Кониський та інші ставились з глибокою пошаною до свого духовного наставника, щиро ним захоплювались, поступово переймаючись його переконаннями, ідеями, думками. Саме Д. Пильчиков, на думку О.Кониського, був зразком справжнього народного вчителя – переконаного патріота, досвідченого, відданого своїй справі наставника молоді – ерудованого, людяного, тактовного.

Просвітник згадував, що Д.Пильчиков добре розумівся у психології людини, а тому ніколи не висловлювався авторитарно, не пригнічував учнів зверхнім ставленням до їх суджень, не принижував молодших колег. Не концентруючи увагу на помилках, Д. Пильчиков умів виділити досягнуті результати, заохотити до подальшої діяльності, тактовно скоректувати її у потрібному напрямку.

«Він згуртував біля себе людей. ...Варто було бачити, яка здорова повага громадська витала округ нього! Криницею, з якого плила та повага, шаноба і популярність, була його велика педагогічна тактовність у поводженні з людьми. Він вельми добре тямив психологію людську і ніколи-ніколи і ні в чому не випихав насамперед свого я; він учив людей так, що вони й самі того не помічали; ученики його і в школі і в громаді не спостерігали, як вони переймаються його думками, слухають його поради і йдуть услід його» – так характеризував О. Кониський свого ідейного наставника, якого щиро поважав і з яким підтримував дружні стосунки аж до смерті Д. Пильчикова у жовтні 1893 року [1, с. 94].

У своїх працях О. Кониський, спираючись на факти власного життя, підкреслював, що саме вчитель-професіонал дуже часто, стаючи «духовним поводитирем» для молоді, впливає на вибір життєвого шляху своїх учнів. О.Кониський наголошував, що вчитель своєю ціннісно-життєвою позицією не лише формує аксіологічні погляди своїх вихованців, а й впливає на визначення кола їх професійних, громадських інтересів тощо.

Відтак, виражаючи погляди більшості громадянців, О. Кониський приходиться до висновку, що вчителем може бути далеко не кожна людина, а тільки та, для якої вчительська праця – поклик душі і серця.

Неприпустимою в педагогічній діяльності просвітник вважав ситуацію, коли чоловік або жінка обирають професію вчителя просто як ремесло, за виконання якого очікують лише матеріальну винагороду. По відношенню до таких представників учительства негатив О. Кониського чіткий і однозначний: «... добра педагогія вимагає, щоби не брати на вчительок таких людей, що йдуть ради шматка хліба, що на вчительство дивляться наче на всяке інше ремесло» [3, с. 26].

Особистий практичний педагогічний досвід і власні спостереження під час постійних подорожей по Україні сприяли зміцненню переконань громадянців у тому, наскільки необхідними для українського народу були національно-свідомі, ерудовані, професійно-підготовлені шкільні педагоги, які б не лише несли світло знань неосвіченому селянству, але й стали б його наставниками й «духовними поводитирами». О. Кониський відзначав: «...учитель в сільській місцевості багато важить. Якщо він належить до однієї нації зі школою і з любов'ю ставиться до народу, він скоро набуває авторитетного значення в народі як радник і керівник...» [3, с. 26].

Виходячи із розуміння важливості вчительської праці для розвитку всього суспільства, громадяни висунули ряд вимог до особистісних і професійних якостей шкільного педагога.

Основним мотивом учительської праці, на їх думку, повинно бути усвідомлення педагогами професії вчителя насамперед як служіння своєму народові, безкорисливе прагнення нести світоч знань у широкі маси, відданість передовим громадсько-суспільним ідеалам і переконанням. Згадуючи своїх колег, молодих полтавських громадянців, з якими працював у першій полтавській недільній школі, О.Кониський наголошував: «Це нове молоде покоління своїми трудами по школі, своєю любов'ю до науки і усвідомленням необхідності служити народу змушує нас радіти все більше і

більше. Ніхто з викладачів школи і не думає про матеріальну винагороду за працю, гадаючи, що кращою винагородою в цій справі є внутрішнє переконання совісті, що життя не проходить без користі для суспільства» [3, с.27].

Взагалі, у поглядах на особистісно-статеві особливості професії вчителя О. Кониський був переконаний, що переважну частину вчительського корпусу повинні становити жінки. На його думку, це можна мотивувати насамперед особливостями жіночої психології, яка закладена в ній самою природою, прагненням стати матір'ю. В основі цього прагнення превалюють як любов до дитини, пошана до неї, так і розумна вимогливість до маленької людини. Мати, віддано і палко люблячи свою дитину, як берегиня її майбутньої долі прекрасно розуміє, що тільки життєво стійка та життєтворча особистість зможе зайняти гідне місце у суспільстві та добитися власних успіхів. Ось чому у більшості матерів розумна вимогливість до дитини як один із факторів виховання також закладена самою природою. Такі органічні риси жінки як толерантність, м'якість, здатність до емпатії та пов'язана з нею схильність доглядати, опікати роблять представниць прекрасної статті незамінними у педагогічній діяльності. Кордоцентричність жінки як одна із її рис зумовлює і той факт, що, на противагу чоловікам, вона більше здатна до застосування демократичних та гуманістичних методів у вихованні підростаючого покоління.

Відтак, можна зробити висновок, що видатні громадсько-просвітницькі діячі другої половини XIX століття чималу увагу приділяли проблемам вчительської професії, висуваючи ряд вимог до особистості педагога. Вони доводили, що вчителі не можуть обмежуватись лише своєю вузькопрофесійною діяльністю, покладаючи на них також обов'язок вести культурно-освітню, виховну роботу серед населення, а також закликаючи усі свої сили віддати народові, справі освіти, вихованню підростаючого покоління. Вони усвідомлювали, що жалюгідне правове і матеріальне становище вчителя не могло викликати особливого ентузіазму у тих, хто

присвятив своє життя педагогічній діяльності, а тому покладали свої надії на патріотичну інтелігенцію, готову безкорисно служити своєму народові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кониський О. Дмитро Пильчиков / О. Кониський // Зоря. - 1894. - Ч.4. - С. 93-94.
2. Кониський О. Освіта на західно-південній Україні / О. Кониський // Зоря. - 1887. - Рочник VIII. - С. 234 - 236, 259 - 262.
3. Кониський О. Потреба реформи в освіті жіноцтва / О. Кониський // Правда. - 1888. - №1. - С. 25-29.
4. Маловідомі першоджерела української педагогіки (II половина XIX - XX ст). : Хрестоматія /Упоряд. Л.Д.Березівська та ін. – К. : Наук. світ, 2003. – 418 с.
5. Моссаковский Е.М. Воскресные школы / Е.М. Моссаковский // Общественно-политическое движение на Украине (1856 - 1862 гг.).- К. : Вид-во Академии наук Української РСР, 1963. - С.187 - 196.
6. Персоналії в історії національної педагогіки. 20 видатних українських педагогів / за ред. А. М. Бойко. - Полтава. - 2002. - 452 с.
7. Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у II половині XIX - на початку XX століття : У 2 кн. /Н. Побірченко. - К. : Науковий світ, Кн. 1 : Київська громада. - 2000. – 308 с.
8. Сірополко С. Історія освіти в Україні/ С.Сірополко [Підготував Ю. Вільчинський]. – Львів : 2001. - 664 с.
9. Ушинський К.Д. Педагогическая поездка по Швейцарии / К.Д. Ушинський // Журнал Мин-ства. Народ. Просвещения, 1863. - С. 13-14.